

کهن‌ترین نوشته شناخته‌شده فارسی در آموزش شطرنج

علی صفری آق‌قلعه

حرکت مهره‌ها و شیوه‌های بازی شطرنج در روزگاران پیشین با روش رایج امروزی تفاوت‌هایی داشته و به همین دلیل برخی از اصطلاحات این بازی برای ما ناشناخته مانده است. این اصطلاحات در متون کهن به کار رفته و ناآشنایی با این موضوعات، مصححان را در تصحیح و دریافت درست این آثار با دشواری رویاروی کرده است.

برای نمونه، شیوه حرکت مهره فیل در کتاب راحة‌الصدور و آية‌السرور (محمدبن علی بن سلیمان الراوندی، تصحیح محمد اقبال، تهران، علمی، ۱۳۶۳ش [افست چاپ ۱۹۲۱ لیدن]، ص ۴۰۸) چنین توصیف شده است: «و فیل‌ها کژ سیر می‌کنند یک خانه بگذارند و در دوم نشینند و ضرب آنچه توانند کنند...»

همین شیوه حرکت مهره فیل — از زبان همین مهره — در «رساله شطرنجیه» (مندرج در: مصنفات فارسی علاءالدوله سمنانی، به کوشش نجیب مایل‌هروی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳ش [چ ۲]، ص ۳۲۵) چنین توصیف شده است: «... یک هنر دارم که دو منزل را یکی سازم [چ: سازد] و از هر خانه که حرکت کنم، در دوم خانه نزول نکنم، به سیوم خانه بازروم؛ لاجرم به دو بازی [چ: باری] از میان رقعه به کنار نطع نشینم.» همین اختلاف را مثلاً در حرکت فرزین نیز می‌بینیم

که — درست به‌مانند مهره فیل در بازی امروزی — به‌صورت کژ حرکت می‌کرده است.

چنانکه گفتیم، این اختلافها در شیوه‌های بازی نیز وجود داشته و متأسفانه پژوهش کارآمدی در این زمینه به انجام نرسیده و لذا ناگزیریم که دانسته‌های مورد نیاز خود را از متون کهن به دست آوریم. به همین دلیل بایسته است تا متن‌های مرتبط با این موضوع را شناخته و به تصحیح آنها پردازیم.

یکی از کهن‌ترین فهرستهای نگاشته شده درباره تألیفات شطرنج، کتاب الفهرست (اثر محمدبن اسحق الندیم، تحقیق رضا تجدد، تهران، اساطیر، ۱۳۸۱ش [چ ۲]، صص ۱۷۲-۱۷۳) است که در بخشی از آن به شطرنج‌بازانی که درباره بازی شطرنج کتابهایی نگاشته‌اند (الشطرنجیون الذین ألفوا فی اللعب بالشطرنج کتبا) اشاره شده است. این نوشته نشان می‌دهد که نگارش درباره شطرنج پیش از سال ۳۸۰ق (سال درگذشت ابن‌ندیم) رواج داشته است.

پس از ابن‌ندیم نیز نوشته‌هایی درباره آموزش شطرنج نوشته شده که مشخصات و نسخه‌شناسی آنها در برخی فهرستهای مشترک یا مقالات اختصاصی درج شده است. یکی از آخرین مقاله‌های فارسی مرتبط با این موضوع، نوشته‌ای است از پرویز اذکایی (با این مشخصات: «گزارشی درباره شطرنج»، آینه میراث، مسلسل ۳۰ و ۳۱ [پاییز و زمستان ۱۳۸۴]، صص ۱-۴) که در آن به شناسایی آثار شناخته شده — موجود یا غیر موجود — درباره شطرنج پرداخته شده است.

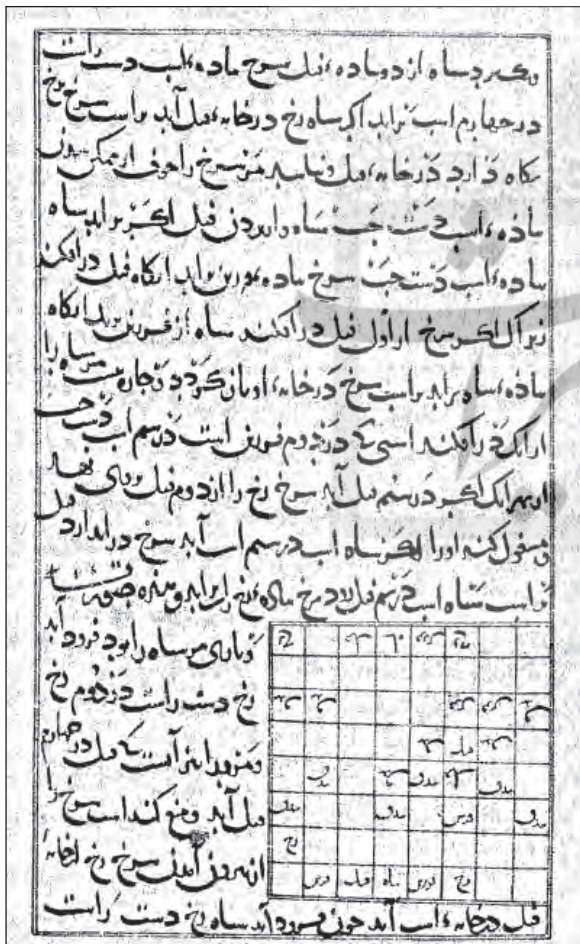
با نگاهی به این مقاله درمی‌یابیم که نوشته‌های فارسی درباره شطرنج تا چه اندازه اندک می‌باشد و آنچه هست معمولاً شامل تکنگرایی‌هایی تفننی (مانند مناظره اشیا) می‌باشد که مشکل چندانی را برای پژوهشگران حل نمی‌کند. برخی نوشته‌های دیگر هم هست (مانند راحة‌الصدور و نفائس‌الفنون) که فقط بخش کوتاهی از آنها به آموزش مقدماتی این بازی اختصاص یافته و بسیاری از جزئیات در آنها ناگفته مانده است. بنابراین دستیابی به متون کهن و مبسوط در این زمینه بسیار اهمیت دارد و ما در اینجا می‌خواهیم به شناساندن نسخه منحصر به فرد یکی از این آثار پردازیم.

متن مورد گفتگوی ما مجموعه‌ای است از چهار

آفریدگاری کی هست‌کننده موجودات است و واهب صور مستعدات... فصل: چنین گوید خدمتگار مخلص کی شریف‌ترین چیزی و خوب‌ترین خصلتی و صفتی کی آدمی را بدان شرفی حاصل گردد علمست...»

و انجام و انجامه آن [در ص ۱۷۶ نسخه] چنین می‌باشد: «... شرح داده آمد درین دستها انچ بسنده بود و دلالت توان جست بر چیزهای کی مثل این باشد. و درین چیزهاست کی مانند این بر کسانی کی در شطرنج باختن حاذق باشند و درین باب کامل، پوشیده ماند و... [دو واژه ناخوانا]... ازین کی یاد کرده آمد. و ممکن بود — اگر خواستی — بهتر ابتدا کردنی ازین شرحی لکن میل بسوی تخفیف کردم و درازی را کراهت دانستم [ظ: داشتیم] تا آموزنده را اسان‌تر بود ان شاء الله تعالی. تمّت هذا الكتاب بتوفيق الله و عصمته.»

این اثر با یک دیباجه سه‌صفحه‌ای آغاز شده و پس از آن وارد متن آموزشی می‌شود. این بخش که بخش اصلی اثر را تشکیل می‌دهد به آموزش شطرنج و در واقع به

نوشته کهن فارسی درباره شطرنج که تاکنون یک دستنویس از آن شناسایی شده و به شماره ۲۸۶۶ در کتابخانه اسعدافندی (ترکیه) نگهداری می‌شود. فیلم این نسخه به کوشش زنده‌یاد مجتبی مینوی برای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران فراهم آمده و به شماره ۱۹۲ در آن کتابخانه موجود است.

زنده‌یاد مینوی نسخه را از سده ششم دانسته‌اند و شادروان دانش‌پژوه نیز این محدوده تاریخی را تأیید کرده‌اند (نک: فهرست میکروفیلمهای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، تألیف محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۸ش، ص ۱۳۴). قرائن نسخه‌شناسی نیز این نکته را تأیید می‌کند. برای نمونه شیوه اعجام حروف که در نسخه مانحن‌فیه اعمال شده و پس از سده‌های پنجم و ششم در نسخه‌های فارسی دیده نمی‌شود. مثلاً گذاشتن یک نقطه در زیر حروف «دال»، «را» و «سین»؛ همچنین نوشتن «سین» با سه نقطه در زیر آن و مواردی از این دست. اعراب‌گذاری نسخه نیز قابل توجه است و برخی از این موارد، ضبط نویسنده/کاتب را از واژه‌ها به دست می‌دهد. و اینک مواردی درباره آثار مندرج در نسخه:

۱. بخش اصلی این مجموعه شامل متنی مبسوط می‌باشد که ۱۷۶ صفحه از آن را به خود اختصاص داده است. متن اثر کامل است اما نویسنده از خود نامی نبرده و لذا از نام و دوره زندگی وی بی‌خبریم. برای خود اثر نیز نامی در متن آن دیده نمی‌شود. آغاز متن بدین قرار است: «شکر و سپاس حق تعالی و تقدست اسماؤه را به عدد اجزاء مختلف هوا و انفاس نامعدد حیوانات و قطرات نامعدد باران و ذرات بی‌شمار ریگ بیابان.

یادکرد منصوبات شطرنج اختصاص یافته است. منصوبه عبارت از وضعیتهای خاص بازی است که توسط استادان، شطرنج ابداع شده و برخی از آنها به نام همان استادان، موسوم شده است. برای نمونه در تحفة العراقرین خاقانی (ابیات ۱۵۹۴ و ۱۵۹۵ تصحیح نگارنده) آمده:

با مدح تو بیدقی فروکرد

فرزین بندی عجب نکو کرد

اول که به منصب سخن تاخت

منصوبه نو به نام تو ساخت

جالب توجه اینکه در دیباجه کتاب، این اصطلاح به صورت «منسوبه» (به سین و نه صاد) ضبط شده است: «و خود علی سبیل الانفراد در تعلیم شطرنج و کیفیت ملاعبت آن متقدمان و اهل صنعت این کار تصانیف ساخته‌اند و منسوبات نهاده و انرا به استادان بزرگ منسوب کرده بل که به حالی رسانیده کی چشم بسته می‌بازند و درین میدان مجالی می‌نمایند...»

نگاهی به نگاهته‌های مرتبط با شطرنج نشان می‌دهد که بخش اعظم این آثار به منصوبه‌ها اختصاص دارد و این دور از انتظار نیست چرا که آموزش شطرنج بوسیله این منصوبه‌ها بهترین راه انتقال مهارت‌های این بازی است. و حتی امروزه نیز در نرم‌افزارهای آموزشی شطرنج، از این شیوه استفاده می‌شود.

۲. دومین اثر مندرج در این مجموعه رساله کوتاهی است که درست در دنباله نوشته پیشین درج شده (صص ۱۷۶-۱۸۱) و با عنوان: «هذا نوع من انواع الشطرنج بتعقید العیون» آغاز می‌شود. این عنوان مرتبط با همان شیوه چشم‌بسته بازی کردن است که پیش از این عبارتی را

درباره آن از دیباجه اثر پیشین یاد کردیم. در ادامه همین رساله نیز مطلبی آمده که موضوع این نوشته را دقیقاً روشن می‌کند: «آورده‌اند از محدثان کی در روزگار ماضی، ملوک عرب بر پادشاهان عجم به چند چیز مفاخرت می‌کرده‌اند و یکی ازان، شطرنج از بر باختن بودست. چون اهل عجم، باختن شطرنج به کمال رسانیدند، ایشان نیز بر شطرنج از بر واقف شدند و بی شطرنج و بساط، باختن گرفتند. و چون این...»

و عبارت پایانی مقاله (در: ص ۱۸۱) نیز مفهوم «تعقید العیون» را به خوبی روشن می‌کند: «... و این طریق کسانی باشد کی بی حضور شطرنج، شطرنج بازند و انچ چشم بسته بازند و شطرنج حاضر باشد همین حکم دارد و اگر شرح این مطول گردد، بی استاد میسر نشود. تمت و بالله العون و العصمة.»

۳. اثر بعدی مقاله‌ای با عنوان «المسائل فی اوضاع الشطرنج و اختلافها فی الغالب و القایم» است (در: صص ۱۸۱-۱۸۶) که به دو اصطلاح «قایم» (برابری بازی) و «غالب» بودن (برتری یکی از دو خصم) در بازی شطرنج می‌پردازد. پایان مقاله چنین است: «... و انچ گفتم در غالب و قایم وقتی بود کی هر دو نیک‌باز باشند و اگر یکی تیز باز، اگرچه دواب او زیادت بود اما به باز قایم کند ولیکن این حکم را نشاید و الله اعلم. تمت بتوفیق الله و عون عصمته.»

۴. مطلب بعدی با عنوان «آغاز منسوبات از تصنیف متقدمان و متأخران» مقاله‌ای است (در صص ۱۸۶-۲۸۶) که متأسفانه از پایان افتادگی دارد و چنانکه از عنوان آن برمی‌آید، به تشریح شماری از منصوبه‌های شطرنج اختصاص یافته و از این دیدگاه، موضوع آن با موضوع نخستین اثر این مجموعه یکسان است.

گفتگو درباره متون فارسی بازمانده درباره شطرنج و همچنین اصطلاحاتی که در این بازی به کار می‌رفت، مجالی گسترده‌تر می‌طلبد. عجالتاً این مطلب را نوشتیم تا یکی از کهن‌ترین نوشته‌های فارسی در آموزش شطرنج را به پژوهشگران معرفی کنیم و امیدواریم که به خواست خداوند، صاحب همتی پیدا شود و این مجموعه را تصحیح و چاپ کند.

